Temmuz - Aralık 2015 Yıl 21 Sayı 73 Fiyatı 40 TL. ISSN 1300-4174

Yeni Türkiye

73

bu sayıda

kafkaslar özel sayısı - III

devlet adamları, bilim adamları, uzmanlardan ve yazarlardan arşivlere dayalı uluslararası 700 makale, inceleme ve araştırma

osmanlı ve kafkasya, 19. yüzyıla kadar osmanlı ve kafkasya / 19. yüzyılda osmanlı ve kafkasya / birinci dünya savaşı yıllarında osmanlı ve kafkasya / kafkasya'da ittihat ve terakki fırkası / türkiye maverâ-yı kafkasya'da, **doğu anadolu ve kafkasya,** doğu anadolu'da türk hâkimiyeti / doğu anadolu türk devletleri / 19. yüzyılda doğu anadolu ve rusya / sarıkamış harekâtı

MUSTAFA BUDAK / NAHİDE ŞİMŞİR / ŞAHİN FAZIL FARZALİ / SEYFEDDİN BUNTÜRK / OKAN GÜVEN / GÜLAY KARADAĞ ÇINAR / Ş. M. HAPİZOV / ABDULLAH TEMİZKAN / İRADE MEMMEDOVA / MEHMET ALİ ÇAKMAK / AHMET TOKSOY / RIZA KARAGÖZ / AHMET AKMAZ / ZAFER GÖLEN / MUSA QASIMLI / SADIK SARISAMAN / VAHDET KELEŞYILMAZ / VASİF QAFAROV / UFUK ERDEM / SELÇUK URAL / SİNAN KAHYAOĞLU / YÜCEL YİĞİT / İBRAHİM ETHEM ATNUR / OLCAY ÖZKAYA DUMAN / OSMAN MAYATEPEK / MERT TEZCANLİOL / BÜLENT ATALAY / ENİS ŞAHİN / ADEM ÇAYLAK / ATIL CEM ÇİÇEK / HASAN DEMİRCİ / SEBAHATTİN ŞİMŞİR / MESUT ERŞAN / ENVER KONUKÇU / ÖMER ERDEN / ADEM SAĞIR / NECAT ÇETİN / HASAN GEYİKOĞLU / HALDUN ÖZKAN / CEM TÜYSÜZ / İLHAN ERDEM / ABDÜSSELÂM ULUÇAM / BEYHAN KARAMAĞRALI / CELİL ARSLAN / SEFER SOLMAZ / NASRULLAH UZMAN / JÜLİDE AKYÜZ ORAT / SİBEL ORHANGAZİ / UĞUR AKBULUT / BAYRAM BAYRAKTAR / HASAN ŞAHİN / CEMAL GÜVEN / MUSTAFA ZENGİNBAŞ / OKTAY KIZILKAYA / TUNCAY ÖĞÜN / SÜLEYMAN TEKİR / ALİ BİRİNCİ /

Bu dergi Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmaktadır.

19. yüzyılda doğu anadolu ve rusya

I. Dünya Savaşı Öncesinde Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası

Nasrullah Uzman*

Giriş

Siyasi birliğini tamamlayan Rusya, XVIII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti topraklarını hedef olarak belirledi. Hâkimiyet sahasını Osmanlı Devleti aleyhine genişletmeye başlayan Rusya, Karadeniz'i, Boğazları, Doğu Anadolu'yu ve İran'ı işgal etmeyi; Akdeniz'e, Hint Okyanusu'na ve Atlas Okyanusu'na açılmayı devlet politikası haline getirdi[1]. Rusya'yı sıcak denizlere ulaştıracak yollardan biri Boğazlardan, diğeri ise Doğu Anadolu'dan geçiyordu. Bu yüzden bir yandan Boğazları ele geçirmeye çalışan Rusya, diğer yandan Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurmaya çalıştı, Doğu Anadolu üzerinden İskenderun ve Basra'ya ulaşmak istedi. Bundan dolayıdır ki Türk-Rus ilişkileri, Rusya'nın Boğazları ele geçirme ve sıcak denizlere açılma siyaseti ekseninde şekillendi. Bununla birlikte İstanbul ve Boğazları ele geçiremeyeceğini, ele geçirse bile uluslararası dengeleri gözeten Batılı Devletler tarafından buraların kendisine bırakılmayacağını anlayan Rusya, Doğu Anadolu üzerinden İskenderun'a ve Akdeniz'e ulaşabileceği düşüncesiyle politikalarını bu bölge üzerinde yoğunlaştırdı. Bu düşünce gerçekleştiği takdirde Rusya, İskenderun'da büyük bir deniz üssü kurabileceği gibi Eleşkirt Ovası üzerinden Van Gölü'ne ve daha da güneye sarkabilecekti. Üstelik bu bölge kendisine doğrudan sınır olduğu için Batılı Devletlerin durumu kabullenmesi da-

(*) *Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. n_uzman@hotmail.com*

(**) *Bu makale, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda 2008 yılında yüksek lisans tezi olarak kabul edilen "İttihat ve Terakki Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1908-1918)" isimli tezden üretilmiştir. Bkz. Nasrullah Uzman, İttihat ve Terakki Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1908-1918), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Kars, 2008.*

(1) Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara, 1949, s. 33-34.

ha kolay olabilirdi. Bu amaçla Rusya, başta Ermeniler olmak üzere Doğu Anadolu'da yaşayan azınlıklarla yakından ilgilenmeye başlayarak, onları kendi saflarına çekmenin ve Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtmanın yollarını aradı.

Rusya, öncelikle Doğu Anadolu'yu doğrudan işgal etmenin yollarını aradıysa da işgal imkânının olmadığını görünce başta Ermeniler olmak üzere bölgedeki azınlıkları nüfuzu altına almaya ve Doğu Anadolu'da Rusya'nın hamiliğinde özerk bir Ermeni devletinin kurulmasına çalıştı. Bölgede kurulacak olan özerk Ermeni devleti, Rusya'nın desteğiyle önce bağımsızlığını ilân edecek sonra da Rusya'ya ilhak olacaktı[2].

1. Rusya'nın Doğu Anadolu Politikasının Şekillenmesi

Rusya, XIX. Yüzyıldan itibaren başta Ermeniler olmak üzere Osmanlı Devleti tebaası olan gayrimüslimleri, Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmaya çalıştı[3]. Rusya'nın hedef kitleyi özellikle Ermeniler olarak belirlemesinde birçok faktör olmakla birlikte ön plana çıkanlar şunlardı: Öncelikle Rusya idaresinde de Ermeniler yaşamaktaydı. Ermeniler, etnik ve dinî bakımdan Rusya'ya yakındı[4]. Nüfus olarak çoğunlukta olmasalar da Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu bölgesi Rusya'ya sınırdı ve muhtemel bir iç karışıklık halinde Rusya, bölgeye kolaylıkla askerî müdahalede bulunabilecekti.

Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinden haberdar olan ve bölgede Rusya lehine yaşanacak olan gelişmeleri kendi aleyhine olarak gören İngiltere, henüz Rusya fiilen harekete geçmeden önce, Ermenilerle ilgilenmeye başlamıştı. İngiltere, Doğuda Rusya'nın Anadolu'ya ve Irak'a inme ihtimaline karşı, bölgede Ermenilerden bir tampon bölge oluşturma niyetindeydi. Bu sebeple de Ermenilerle yakinen ilgilenmeye ve onları nüfuzuna almaya çalışıyordu. İngilizlerin bu faaliyetlerini kendi aleyhinde gören Rusya, ilginçtir ki, önceleri Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmiş, ilmî eserler ve çeşitli istatistikler yayınlayarak, Doğu Anadolu'da, devlet kurabilecek sayıda bir Ermeni nüfusunun bulunmadığını tüm dünyaya duyurmuştu[5]. Ancak İngiltere ile uzlaştıktan sonra Rusya, 1911'de İran'daki nüfuz bölgesini de işgal edince, tüm söylediklerini unutacak (!) ve Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunu göz ardı ederek bölgede kendi himâyesinde bir Ermeni devletinin kurulması için Osmanlı Devleti'ni sıkıştırmaya başlayacaktı[6].

Rusya, Doğu Anadolu'da yaşayan Osmanlı tebaası azınlıkları Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmayı ve muhtemel bir Türk-Rus Savaşı'nda bu azınlıkların, Rusya'ya karşı savaşmalarını engellemeyi temel prensip olarak benimsedi. Bu amaçla Rusya, Doğu Anadolu'da Kürtleri, Ermenilere ve Osmanlı idaresine karşı; Ermenileri de Kürtlere ve yine Osmanlı idaresine karşı kışkırtma yoluna gitti. Azınlıkları bahane ederek Osmanlı Hükûmeti üzerinde baskı kurmayı ve Doğu Anadolu'da anarşi çıkarmayı da ihmal etmedi[7]. Kendisine bağlı bu iki grubu birbirine kırdırmaktan çekinmeyen Rusya, Osmanlı Devleti'nin aleyhine kullanabileceği hiçbir fırsatı kaçırmadı. Rusya, böylece Doğu Anadolu'da

(2) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 213-213.

(3) Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus Rusya, aynı dönemde, Osmanlı Devleti tebaası olan Kürtlerle de yakından ilgilenmiştir. Ermeniler gibi etnik ve dinî bakımdan kendisine yakın olmamakla birlikte bazı Kürt aşiretlerini kendi yanına çekmeye başlamış ve nüfuzu altına almaya çalışmıştır. Rusya'nın, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda bazı Kürt aşiret reislerini kendi lehine kullanması, bu politikasında kısmen de olsa başarılı olduğunu gösterir. Bu hususta bkz. Suat Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1995, s. 26-36.

(4) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 203.

(5) Yapılan akademik çalışmalar ve tarihî vesikalar Rusya'nın iddia ettiği gibi Anadolu'da Ermenilerin devlet kuracak düzeyde bir nüfusa sahip olmadıklarını göstermektedir. Anadolu'daki Ermeni nüfusu hakkında bkz. *Başbakanlı Osmanlı Arşivi (BOA), Y-EE*, 33/46; *BOA, Y-EE,* 33/57; Hikmet Özdemir ve Diğerleri, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, 2005, s. 5-50; Edgar Granville, *Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları*, Çev. Orhan Arıman, Ankara, 1967, s. 41-43; Cevdet Küçük, "Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdulhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü: Türk Kültürü,* S. 236, Yıl: XX, Aralık 1982, s. 864-873; Hasan Köni, "Ermeni Meselesi Üzerine Bazı Görüşler", *Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü: Türk Kültürü,* S. 277, Yıl: XXIV, Mart 1986, s. 273-285.

(6) Kazım Karabekir, *I. Cihan Harbine Neden Girdik? 1*, Yayına Haz. Faruk Özerengin, İstanbul, 2000, s. 93.

(7) Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", *Belleten, Cilt: LXI, Sayı: 231*, Ağustos 1997, s. 1.

çıkacak bir isyanı veya kargaşayı gerekçe göstererek bölgeyi işgal etmeyi, işgal edemese bile bölgede özerk bir Ermeni veya Kürt devleti kurdurmayı planladı[8].

Esasen Rusya'nın Doğu Anadolu politikasında yeni bir döneme girilmesini sağlayan dönüm noktası Rusya'nın Erzurum Konsolosu olarak görev yapan M. Alexandre Jaba'nın 1860 yılında yayınladığı bölge ile ilgili araştırmalarıdır[9]. Doğu Anadolu bölgesindeki etnik unsurlardan yararlanma düşüncesinde olan Rusya, özellikle 1889'dan itibaren Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde etnik ve sosyal yapı ile ilgili çeşitli araştırmalar yaptırmıştı[10]. Rusya, söz konusu araştırmaları kapsamında nüfus, köy, etnik durum, kültür yapısı gibi bilgileri de içeren ayrıntılı haritalardan ve çalışmalardan da yararlanmıştı[11]. Rusya, bu yolla sıcak denizlere ve Orta Doğu'ya açılma yolunda, önüne çıkacak engelleri nasıl kaldıracağını hesaplamayı ve çıkacak olan muhtemel bir savaşta, Doğu Anadolu'daki etnik unsurları kendi lehine kullanabilmeyi hedefliyordu[12].

Rusya'nın bölgeye yönelik emellerinin ve faaliyetlerinin kısa sürede farkına varan Osmanlı Devleti, bölgede hâkimiyetini pekiştirmek ve ayrılıkçı faaliyetleri önlemek üzere bir dizi tedbir aldı. 1891'de kurulan Hamidiye Alayları, bu kapsamda alınan önlemlerden sadece biriydi. Osmanlı Devleti, Hamidiye Alayları ile Doğu Anadolu'da merkezi otoriteyi güçlendirmeyi; idarenin daha aktif olabileceği yeni bir sosyo-politik denge oluşturmayı; Kürt aşiretlerden askerî güç olarak yararlanmayı; Ermenilerin ayrılıkçı girişimlerine engel olmayı; Müslüman halk ile Ermeniler arasında denge oluşturmayı ve Doğu Anadolu üzerine emelleri olan Rusları ve İngilizleri durdurmayı hedefledi[13].

2. Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri

Doğu Anadolu'da Kürtleri, Ermenilere ve Osmanlı idaresine karşı; Ermenileri de Kürtlere ve yine Osmanlı idaresine karşı kışkırtma siyasetini benimseyen Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri kısa sürede sonuç verdi[14]. Rusya'nın kışkırtmaları sonucunda, Kürtler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkların belirginleştiği ve yer yer çatışmaya döndüğü görülmektedir. Şu örnek bu hadiselerden yalnızca biridir: İngiliz Van konsolos yardımcısının, İstanbul'daki İngiliz büyükelçi Sir Gerard Lowther'e gönderdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere; bazı Kürtler, mal ve mülkünü yağma ettikleri Ermenilerin yaşadığı Tiyari Köyü'nü yakmışlardır. Bu hadiseler esnasında yaşanan çatışmada on bir Ermeni ve iki Kürt öldüğü İngiliz kayıtlarında yer almaktadır. Söz konusu raporu Büyükelçi Lowther 16 Ağustos 1908'de İngiltere Hariciye Nezareti'ne bildirmiş, İngiltere tarafından bu olaylar, Meşrutiyet'ten sonra beliren kardeşlik duygularından sonra meydana gelen tepkinin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir[15].

Rusya'nın, emellerini gerçekleştirmek için araç olarak gördüğü, Ermeni terör örgütlerini sürekli olarak desteklediği görülmektedir. Bu durumun somut bir örneği olarak Taşnakçı Ermenilerin, Rus desteğiyle, Doğu Anadolu'daki taşkınlıklarını/katliamlarını artırdıkları bilinmektedir[16]. Üstelik Ermenilerin söz konusu faaliyetlerinden İngilizler de

(8) Rusya, gönderdiği ajanlar vasıtasıyla, defaten Doğu Anadolu'da karışıklık çıkarmaya çalıştı. Mesela 1907 Ağustos'unda, Mısır'daki Ermeni komitesi tarafından Erzurum, Van ve Bitlis ahalisini isyana teşvik için tüccar kıyafetinde bölgeye gönderilen üç şahıs yüzlerce örnekten sadece biridir. Osmanlı Devleti'nin de kısa sürede durumdan haberdar olduğu, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine emir vererek, konu hakkında takibat yapılmasını ve tedbir alınmasını istediği bilinmektedir. Bkz. *BOA, Sadaret Mühime Kalemi Evrakı (A.}-MKT-MHM)*, 551/20.

(9) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 1.

(10) Rusya'nın yaptırdığı araştırmalarda Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretleri, Kürt aşiret isyanları, Kürtlerin Osmanlı Hükûmeti ile ilişkileri, aşiretler arasındaki anlaşmazlıkları, Ermeni-Kürt ilişkileri vs. başlıkları ön plana çıkmaktadır.

(11) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 64.

(12) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 49-51; Suat Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", *Osmanlı, C. 2: Siyaset*, Der. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 541-542.

(13) Bayram Kodaman, *Sultan II. Abülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 1987, s. 29-33; Halil Şimşek, *Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları*, Ankara, 2001, s. 61.

(14) Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 1.

(15) Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 2.

(16) Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma*, Erzurum, 1997. s. 20-21.

haberdardır[17]. Bir yandan Doğu Anadolu bölgesi üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalışan Rusya, diğer yandan da idaresi altında bulundurduğu Kars, Ardahan ve Batum'daki Müslüman/Türk nüfusu sindirmeye çalıştı[18]. Bu doğrultuda Tiflis'e Genel Vali olarak atanan Vorontsov Taşkov, 1909'da Kars ve civarındaki ileri gelen Türkleri, Volga üzerinden Esterhan'a sürgüne göndererek bölgeden uzaklaştırdı ve bölge halkına bir nevi gözdağı vermeye çalıştı[19]. Elviye-i Selâse Türklerini psikolojik olarak sindirmek ve göçe zorlamak isteyen Rusya bu yöndeki faaliyetlerini de hızlandırdı. Taşkov, 1910'da Çar II. Nikola'nın emriyle, Türk nüfusun çoğunlukta bulunduğu Tiflis'te, Rus askerinin ayakları altında Türk bayrağının çiğnenmesini; iki taraftan da Rus kartalının, Türk bayrağını parçalamasını ve Rus askerinin Rus bayrağını yükseltmesini tasvir eden bir heykel yaptırdı. Yapılan heykel, Kars'a getirildi ve 25 Nisan 1918'e kadar Kars'ta sergilendi[20].

Rusya'nın, Osmanlı dâhilindeki azınlık ve yabancı okullarını da aktif olarak kullandığı görülmektedir. Rusya, kendi nüfuzu altına almaya çalıştığı bölgede, bir yandan kendi lehine faaliyet bulunan yeni okullar açtığı gibi diğer yandan da var olan yabancı/azınlık okulları maddî-manevî destekledi. Suriye ve Filistin'de de okullar açan Rusya'nın 1910 yılında, sadece Beyrut'taki okul sayısı kırk dörttü[21]. Bununla birlikte 1910 Potsdam anlaşması ile Doğu Anadolu'da çıkarları zedelenen Rusya, Almanya ve Fransa karşısında, kendi nüfuz bölgesi olarak gördüğü Samsun-Sivas-Diyarbakır-Musul arasında demiryolu yapılmasını kabul etmek zorunda kaldıysa da bu hattın doğusunda, Erzurum'a yönelik tüm girişimlerin, kendi tekelinde olduğu ilkesini Almanya ve Fransa'ya kabul ettirdi[22].

1911 yılına gelindiğinde, Trablusgarp Savaşı'nın getirdiği olumsuz koşulların da etkisiyle bazı Kürt aşiretleri ile Ermeniler, Yezidiler, Nesturîler ve diğer azınlıklar arasında İstanbul Hükûmeti'ne karşı oluşan hoşnutsuzluklar belirginleşti. Hatta bu gruplardan bazıları İngiltere ve Rusya gibi büyük devletlerin nüfuzunu kabullenmişti. Bu gibi kimseler isyan için çeşitli hazırlılara başladılarsa da faaliyetlerini birbirinden bağımsız olarak yürüttükleri için organize olamadılar. Bölgedeki hoşnutsuzlukları bir isyana dönüştürerek ortaya çıkacak karışıklıklardan faydalanmak isteyen Rusya, dağınık olan bu hareketleri organize etmek üzere, Rus ajanı Kürt Abdürrezzak'ı görevlendirdi. Bölgedeki Rus konsoloslar da azınlıklarla temas kurarak, isyan hazırlıklarını yönlendirerek ve ahaliyi Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtarak Abdürrezzak'a destek oldular[23]. Abdürrezzak Kürtleri birleştirerek bir isyan başlatmanın olanaksız olduğunu; fakat Ermenilere özerklik verilmesi konusu gündeme gelirse, Kürtlerin kendi ulusal varlıklarını korumak için birleşeceklerini savunuyordu. Rus yetkilileri ise bu doğrultuda Kürtlere, Ermenilerin özerklik isteminde bulunduklarını; ama Rusya'nın buna karşı olduğunu bildiriyor ve onlara Kürt özerkliği için çalışmayı öğütlüyorlardı. Ancak gerçek tam tersiydi: Şayet Ermenilere Doğu Anadolu'da bir özerklik verilmesi söz konusu olursa, bunun en ateşli savunucusu Rusya olacaktı. Onlara göre isyancı Kürtlerin amaçları; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan yararlanarak, Doğu Anadolu'da (Rusya'nın himayesinde) özerk bir Kürdistan kurmak ve Ermenilere verilmesi tasarlanan haklara/özerkliğe karşı bir tavır göstermekti[24]. Bir diğer beklenti ise Rusya'nın bölgeyi işgal etmesine önayak olmalarıydı. Rusya, çıkması muhtemel bir isyanda bölgeye müdahale etmek

(17) Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 5.
(18) Elviye-i Selâse olarak da bilinen Kars, Ardahan ve Batum, halk arasında 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus idaresine bırakılmıştı.
(19) Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma*, s. 18.
(20) Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma*, s. 22.
(21) İlknur P. Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993, s. 95 ve 156.
(22) Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara, 1999, s. 144.
(23) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 72-73. Ayrıca Abdürrezzak ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri hakkında bkz. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 5-6.
(24) Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 7-8.

istiyordu. Rusya'nın bu tutumunun farkında olan İngiltere de bölge ile yakından ilgileniyordu. 1911 yılının Kasım ayında Bitlis'te, Kürtler arasında Rus propagandası gittikçe yaygınlaşıyordu. A. F. Safrastian'ın[25] raporlarına göre Rusya'nın görevlendirdiği kimseler, bölgenin Ruslarca işgaline ortam hazırlamak için Hamidiye Alaylarını kışkırtıyordu[26].

Yabancı devletlerin Doğu Anadolu'daki faaliyetlerinin farkında olan Osmanlı Devleti, bölgede meydana gelebilecek bir karışıklığı önlemek için girişimlerde bulunmuş; hatta bazı şartlarla, Rusya lehine çalışanları affedeceğini bile duyurmuştu. Ancak Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler, ayrılıkçı faaliyetleri önlemeye yetmeyecekti[27].

Dengelerin son derece hassas olduğu bir dönemde Rusya, Bitlis'teki Rus konsolosluğuna, bir konsolos yardımcısı daha atadı. Bu atama, bölgedeki Müslümanları oldukça kaygılandırdı ve ahaliyi Rusya'nın bölgeyi işgal edeceği düşüncesine sevk etti[28].

Osmanlı Ermenilerini himaye etmeye ve saflarına çekmeye çalışan Rusya, kendi tebaası olan Ermenilere ise zulmediyordu. Öyle ki Rusya'nın idaresindeki Ermenilere yaptığı zulümler Amerika'da bile duyulmuş ve protesto edilmişti. Mesela 1911 yılında Amerika'nın, Philadelphia, New York, West Hoboken ve (?) eyaletlerinde yapılan miting ve toplantılarda; Rusya'daki Ermenilere yapılan zulümler protesto edilmişti. Miting ve toplantılarda, Rusya'da 5 yüz Ermeni profesör, yazar, avukat, doktor vs. aydının politik suçlardan tutuklanması; kötü şartlarda hapsedilmesi; duruşmalarının ertelenmesi ve işlemedikleri suçlarla cezalandırılmak istenmeleri protesto edilmişti[29].

Amerika'da yaşayan "Ermeni yazar ve devrimci propagandacı" Mr. Mazloumian (?), dönemin Washington Büyükelçisi Yusuf Ziya Bey'e yazdığı mektubunda: Amerika'da 400 bin Osmanlı göçmeninin yaşadığını; bunlar için bir göçmen bürosu kurulmasının iyi olacağını; Amerika'daki göçmenlerin ve Osmanlı idaresindeki azınlıkların kaynaşmasının teşvik edilmesi gerektiğini; Rusya'da zulüm gören Ermenilerin ve Osmanlı idaresindeki Ermenilerin kaynaşmalarının zorunlu olduğunu bildiriyordu[30]. Söz konusu mektuptan Rusya idaresinde oldukça kötü şartlarda yaşamak durumunda kalan Ermenilerin, Osmanlı idaresine geçmek istedikleri anlaşılmaktadır.

Amerika ve İngiltere, 1912 yılında, Doğu Anadolu'daki durumun kötüleştiği ve bölgeden anarşi arttığı, Rusya'dan getirilen silahların Kürtlere dağıtıldığı ve Rus subayların, yerel Kürt giysileriyle, çevrede dolaştıkları değerlendirmelerini yapıyorlardı[31]. Amerika ve İngiltere'nin değerlendirmeleri yersiz değildi. Zira bu dönemde Rus ajanları Osmanlı-İran sınırındaki Kotur'dan hareketle Van'ı Tebriz'e bağlayan yolu denetlemekte olan Kürt Simko Ağaya, para ve silah teklif etmişlerdi. Rusya'nın yönlendirmesiyle Simko, Ağrı Dağı'ndan Urmiye Vadisi'nin batı eteklerine kadar olan bölgede bir Kürt federasyonu kurmaya kalkışmıştı. Bu düşüncedeki Kürtler, Ermenilere de saldırmak suretiyle, bölgede karışıklık çıkarmak ve büyük devletlerin dikkatini çekmeye çalışmışlardı. Bölgedeki bu gibi gelişmeler, Balkan Savaşı neticesinde uğranılan hayal kırıklığı ile birleşince, Rusya'nın, Osmanlı Devleti üzerinde, Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahat yapılması için baskı kurması kolaylaştı[32].

I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ağır bir mağlubiyete uğraması üzerine, Osmanlı Devleti'nin fazla bir ömrü kalmadığına inanan Rusya, Doğu Anadolu'yu işgal etmek için askerî hazırlıklara büyük hız verdi. Ancak tek başına askerî hazırlık, Rusya'nın

(25) Bitlis İngiliz Konsolos Yardımcısı Vekilidir. Ermeni kökenli Protestan'dır.
(26) Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 4.
(27) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 74.
(28) Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 4.
(29) *BOA, HR-SYS*, 2776/64.
(30) *BOA, HR-SYS*, 2743-62.
(31) Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 5.
(32) Stefenos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul, 2000, s. 279-280.

Doğu Anadolu'yu işgali için yeterli değildi. Rusya'nın, işgali meşrulaştırabilmesi için ciddî ve inandırıcı gerekçelere de ihtiyacı vardı. Bu nedenle Rusya bölgede Ermeni-Kürt isyanı çıkarmak ve meydana gelecek kargaşayı gerekçe göstererek fiili müdahalede bulunmak üzere faaliyetlerini yoğunlaştırdı. Bu faaliyetler Kafkasya'daki unsurları silâh altına almak; el altından Ermenileri silahlandırmak; Kürt aşiretlerini yanlarına çekmek, silahlandırmak ve Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak şeklinde sıralanabilir[33].

Rusya'nın faaliyetleri arasında en önemli yeri Ermeniler lehine yapılan propagandalar alıyordu. Çünkü askerî hazırlıkların, bir müdahaleye ve işgale dönüşebilmesinin ön şartı, Ermenilerin Osmanlı yönetimi altında kötü idare edildiklerine ve hatta katliamlara uğradığına dair Rus ve yabancı kamuoyunu inandırmaktı. Bu gerçekleştirildiği zaman Rusya, hem kendi tebaasının maddî ve manevî desteğini elde etmiş olacak; hem de haklı bir davayı âlicenaplık göstererek savunmuş olacağından (!) diğer milletler nezdinde de itibarını artırmış olacaktı. Bunlara ek olarak işin bir de Müslüman-Hıristiyan mücadelesi boyutu vardı ki, Ermenilerin yanında yer alıp; onların hamisi rolüne bürünüp Avrupa'nın desteğini de kazanmış olacaktı[34].

Rusya, Ermenilerin Türkler tarafından yok edildiğine, maddî ve manevî baskılara uğratıldığına kamuoyunu inandırmak için propagandalar yapıyordu. Rusya'nın sıkça kullandığı propaganda yollarının başında gazetecilere, diplomatlara ve Kızılhaç görevlilerine Ermeni meselesi ile ilgili konferanslar verdirmek geliyordu. Bu suretle tarafsız gibi görünen; fakat aslında o devletlerle işbirliği içerisinde olan, hatta onlardan maaş alanlar tarafından verilecek bilgilerin daha güvenli ve doğru olduğu kanısını kitlelere aşılamayı hedefliyordu. Verilen konferansların basın aracılığıyla daha büyük kitlelere ulaştırılması ise propagandanın bir başka boyutuydu. Bu şekilde bilgilendirilen ve yönlendirilen kamuoyu, hükûmetlerinin isteklerini daha rahat kabullenir ve uygulayabilir hale gelecekti[35]. Rusya propaganda yoluyla Kafkasya'daki Ermenileri de kendi yanına çekmeyi planlıyordu. Bunu gerçekleştirdiği takdirde, Kafkasya Ermenileri, kendilerinden istenen her türlü fedakârlığı sorgulama ihtiyacı duymadan yerine getireceklerdi. Üstelik Osmanlı Ermenileri için de örnek teşkil edeceklerdi. Bu nedenle Rusya, Kafkasya Ermenilerinin ileri gelenlerini, yapılan bütün konferanslara davet ediyor; onlara Osmanlı Ermenilerinin zulme uğradıkları ve kurtarılmaları gerektiği fikrini aşılamaya çalışıyordu[36].

1912'de, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Taşkov, Rus Hükûmeti'ne, Ermenilere arka çıkarak, üstünlüğü elden bırakmamasını önermiş; bölgede, Kürtlere karşı Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması gerektiğini de hatırlatmıştı[37]. Rusya'ya Kürtlere karşı Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması gerektiğini öğütleyen Taşkov, Doğu Anadolu'daki bazı Kürt aşiret reisleri ile görüşüp, olası bir Türk-Rus Savaşı'nda silah ve para yardımı karşılığında, Kürt aşiretlerinin desteğini istiyordu. Rusya, artık Kürtlerin sadece savaş sırasında değil, barış sırasında da desteklenmesi gerektiğine karar vererek Kürtlerle her şartta yakın temas kurulması politikasını benimsedi[38]. Bu politikaya uygun olarak 1912 Ağustosunda, Rusya'nın teşvikiyle Mako serdarı, Doğu Anadolu'daki Kürt aşiret reislerine, silah ve mühimmat göndereceğine dair vaatlerde bulunuyor; Kürtler lehine ıslahat yapılması için bölgede bir karışıklık çıkarılmasını istiyordu[39]. Rusya, bölgede daha rahat hareket

(33) Selçuk Ural, "Rusya'daki Ermeni Propagandasından Bir Kesit: Tiflis Konferansı", *ASAM-EREN Ermeni Araştırmaları Dergisi,* S. 11 (Ankara 2003), s. 103-104.
(34) Ural, "Rusya'daki Ermeni Propagandasından Bir Kesit: Tiflis Konferansı", s. 104.
(35) Ural, "Rusya'daki Ermeni Propagandasından Bir Kesit: Tiflis Konferansı", s. 104.
(36) Ural, "Rusya'daki Ermeni Propagandasından Bir Kesit: Tiflis Konferansı", s. 106.
(37) Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, Çev. Ludmilla Denisenko, Mutlucan Şahan, İstanbul, 2005, s. 122-123.
(38) Rusya Hariciye Nezareti, Diyarbakır ve Harput'taki Rus Konsolosluklarının faaliyet amaçlarının; Ermenileri, Kürtleri ve Arapları izlemek ve bunlarla ilgili politika üretmek olduğunu söylemekteydi (Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", s. 548.).
(39) *BOA, HR-SYS,* 84/3.

etmek üzere Osmanlı Devleti'nden, var olan konsolosluklarına ek olarak önemli gördüğü yerlerde yeni konsolosluk ve konsolos yardımcılıklarının açılmasını talep ediyordu[40]. Kendisine müdahale imkânı sağlayacak kargaşa/isyan çıkarmanın yollarını arayan Rusya, henüz ortada herhangi bir karışıklık yokken Erzurum Rus Konsolosu aracılığıyla, Erzurum ve civarında asayişin tehlikede olduğunu iddia ediyor, bunu önlemek için Osmanlı Devleti'nin ne gibi önlemler aldığını soruyor ve bu suretle Osmanlı Hükûmeti'nin tepkisini ölçmeye çalışıyordu[41].

Rusya, bir yandan ahaliyi Osmanlı Devleti aleyhine isyana davet ederken diğer yandan da Osmanlı Devleti'ni ahalinin aleyhine kışkırtmaya çalışıyordu. Rusya için önemli olan bölgede bir kargaşanın hâkim olmasıydı. Kimin sebep olduğunun ya da sonuçlarının hiçbir önemi yoktu. Mesela 1912 Şubatında, Van Rus Konsolosu Alzeryef Bey, bir ziyafette, Osmanlı Devleti yetkililerine oldukça ilginç beyanlarda bulunmuştur. Konsolos Alzeryef'e göre; Rusya, Ermenileri asla himaye etmiyordu. Himaye etmek bir yana onları insan yerine bile koymuyor; hatta "temizlemeye" çalışıyordu. Alzeryef, 1912 Şubatında Van İngiliz Konsolos vekili Yüzbaşı Seyl tarafından Konsoloshanede verilen bir ziyafet esnasında, Vali Kumandan Babür Paşa, Van Fransız Konsolosu Vezaski Bey, Erkan-ı Harp Reisi Kaymakam Cemal Bey ve Belediye Reisi Bedrus Beylerin de olduğu bir ortamda özetle şu değerlendirmelerde bulunmuştur[42]:

Alzeryef'e göre; Taşnaklar, "muzır ve menfaatperest" insanlardı. Onlar her zaman Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasını bozmaya çalışmaktaydı. "Bugün Türkiye'de, Türkiye'nin menfaatlerinden yana görünen birçok Ermeni" olası bir savaşta Rus ordularına öncülük edeceklerini beyan ve itiraf etmişlerdi. Bu gibiler için "vatan ve millet" yoktu. Bunlar gayet fena adamlardı. Bunlara karşı çok sert hareket etmek lazımdı. Rusya'nın, İran'a girmesi sırf Kafkasya'dan İran'a kaçan Ermeni komitelerini terbiye etmek ve İran'ı bunlardan temizlemek içindi. Bunun için İran'da, Ermenilere karşı çok sert hareket edecekti. Rusya, İran'da bu şer odaklarından eser bırakmayacaktı. Ancak Rusya'nın sıkıştırdıkları Türkiye'ye kaçacaklardı. Nitekim Rusya'nın sıkıştırmasıyla Kafkasya'dan kaçıp Anadolu'ya gelen ve burada her biri birer mevki ve servet sahibi olanlar gibi, bu gelenlerde, bunlara bir zemin teşkil edeceklerdi. Şayet Osmanlı Devleti, bunlara kıymet ve ehemmiyet vermez ve bir suç işlediklerinde Rusya gibi şiddetle hareket ederse, burada da bir fenalık edemezler ve fırsat bulamazlardı. Bu "zararlı" insanlara karşı, Rusya'nın Kafkasya'da yaptığı gibi sert ve şiddetle karşılık verilmeliydi. Zamanında Ermeniler, İngiltere'den para ve destek alıyor, himaye görüyorlardı. Rusya, İngiltere ile anlaşmış ve Ermenileri daha önce olduğu gibi sert bir biçimde cezalandırmış, vücutlarını ve fenalıklarını ortadan kaldırmıştı. Bunlar o zaman Osmanlı vilayetlerine firar etmiş ve buraları alt-üst ederek kana bulamışlardı. Bundan dolayı, "bu zararlı mahlûklar" zerre kadar insafa ve merhamete layık değillerdi[43].

Alzeryef, bizzat kendisine Anadolu'da yaşayan eski Ermenilerin "*25-30 sene önce biz burada çok rahattık. Ticaretimiz, servetimiz ve kazancımız mükemmeldi. Ne zaman ki Taşnakçılar geldi, o vakit ticaretimiz, servetimiz, rahatımız, huzurumuz… bozuldu. Kan döküldü... Bundan kim kârlı çıktı? Bizce meçhul...*" gibisinden beyanat ve itirafta bulunulduğunu ifade etmiş ve şu soruyu sormuştu: Ermeniler, İngilizlerden arka görmeyeceklerini bilselerdi; bu kadar kan akıtabilirler miydi? Rusya'dan karşılık görmeleri; İngiltere'den destek görmeleri onları cesaretlendirmişti. Aksi halde hiçbir şey yapamazlardı (Bu sözlerini İngiliz Van Konsolosu Yüzbaşı Seyl'e onaylatmıştı)[44].

(40) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 69-70; Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", s. 548.
(41) *BOA, HR-SYS,* 84/9.
(42) *BOA, HR-SYS,* 2776/65.
(43) *BOA, HR-SYS,* 2776/65.
(44) *BOA, HR-SYS,* 2776/65.

Alzeryef, bizzat kendisinin, Taşnakların işledikleri cinayetleri bildiğini ki hepsinin fail-i meçhul kaldığını; bu durumun, saf ve namuslu ahali üzerine baskı kurmalarını kolaylaştırdığını; bunların, halkı rahat bırakmadığını ve onlara zorla silah verip paralarını aldığını; çeşitli bahanelerle köylülerden para topladıklarını ve halkın can-mal güvenliğini tehdit ettiklerini belirtmiştir. Bu gibilerin halka sülük gibi yapıştığını ifade den Alzeryef'e göre, Osmanlı Hükûmeti, bu zararlı insanlardan halkı kurtarmaya teşebbüs ederse, bunların hepsi dört elle Hükûmet'e yardım edeceklerdi[45].

Konsolos Alzeryef'in yukarıdaki özetlenen konuşmaları, Rusya'nın Ermenileri, hem nasıl kullandığını; hem de Ermenilere karşı ne kadar sert ve acımasız bir politika izlediğini açıkça göstermektedir. Üstelik Konsolos Alzeryef Bey, Ermenilere nasıl davranılması gerektiği hususunda, Osmanlı Devleti'ne akıl dahi vermeye çalışmıştır. Bölgedeki en ufak bir hadiseyi bile Avrupa basınına taşıyan Rusya, anlaşılan, Osmanlı Devleti'nin daha da müşkül bir durumda kalmasını istiyor ve bu yönde Osmanlı Devleti memurlarını kışkırtıyordu. Rusya, Doğu Anadolu'da bir yandan Kürtleri, Ermenileri ve diğer azınlıkları birleştirmeye, birleşmezlerse de birbirlerine düşürmeye çalışırken; diğer yandan da Avrupa basınında, Kürtlerin ve Türklerin, Ermenileri ezdiğine dair kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu.

Van İngiliz Konsolos Yardımcısı Molyneux-Seel ise Ermeni ve Kürt meselesi hakkında yaptığı bir değerlendirmede; meselenin nedeni olarak Kürtler arasında feodal koşulların sürmesini ve dinî şeyhlerin kullandıkları etkiyi öne sürüyordu. Çözüm olarak da Hamidiye Alaylarının kaldırılmasını, Kürtlerin, Bey ve Ağaların elinden kurtarılmasını; her Kürt ailesine kendi toprağına ve kaynaklarına sahip olma olanağının sağlanmasını; şeyhlerin etkisini kırarak hükûmetin yetkisinin geri getirilmesini; göçebe Kürtlerin topraklandırılmasını; Kürtlerin eğitilerek güçle, kararlılıkla ve adaletle yönetilmesini ve bu konularda iyi niyet gösterilmesini öneriyordu[46].

Rusya, I. Dünya Savaşı öncesinde, bölgedeki faaliyetlerini iyice artırdı ve Doğu Anadolu'da genel bir isyan hareketi organize etmek amacıyla, tamamen Rus yanlısı olan, İrşad Cemiyeti'nin kurulmasını destekledi. 1913'te kurulan Cemiyet, kısa sürede bölgede şubeler açtı ve isyan faaliyetleri, cemiyetin önderliğinde yürütülmeye çalışıldı[47]. İrşad Cemiyeti'nin varlığından ve faaliyetlerinden haberdar olan Osmanlı Devleti, birçok cemiyet mensubunu tutuklattı ve bölgedeki muhtemel isyan hareketini önlemek için çeşitli tedbirler aldı. Osmanlı Devleti'nin kararlı tutumu ve aldığı önlemler neticesinde İrşad Cemiyeti, 1913'te kendini feshetmek zorunda kalmıştır[48].

İrşad'ın dağıtılmasıyla, yine Rusya'nın desteğiyle, 1913'te Cihandani Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyet Kürt okulları açmak, gazete ve dergi çıkarmak, Kürt alfabesinin oluşturulmasına çalışmak gibi faaliyetleri benimsedi. Cemiyet, Rusya Hoy Konsolos Yardımcısı Şirkov'dan, Cemiyet'in resmen Rusya'nın himayesine alınmasını talep etmişti. Cemiyet, Rusya'nın yardımıyla Hoy'da ilk Kürt okulunu açtı. Okulda Rus alfabesiyle Kürtçe eğitim görülüyordu. Okul, Rusya'nın Kürtler üzerindeki nüfuzunu iyice artırdı. Rusya, ayrıca Abdürrezzak'ı Kürtler, Ermeniler ve Asurîler arasında bir anlaşma yapması için görevlendirmiş; Abdürrezzak da aldığı görev doğrultusunda faaliyetlerde bulunmuş; ancak başarılı olamamıştı[49].

Rusya'nın kışkırtmalarıyla, 1913'te, Doğu Anadolu'da, Güneydoğu Anadolu'da ve Irak'ın kuzeyinde Rusya'nın isyancılara yardım edeceği ve bölgeye müdahalede bulunacağı propagandası ile çeşitli isyanlar çıkarıldıysa da Osmanlı Devleti'nin zamanında mü-

(45) *BOA, HR-SYS,* 2776/65.
(46) Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", s. 9.
(47) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 76-78.
(48) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 79-80.
(49) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 80-83.

dahalesi ile kısa sürede bastırıldı ve muhtemel bir Rus müdahalesini önledi. Osmanlı Devleti, Rusya'nın faaliyetlerine karşılık; bazı Kürt ileri gelenlerini toplamış; Rusya idaresindeki Kürt liderlerine de ulaşarak; bunlardan, isyan hareketlerinden kaçınmalarını; hatta Rusya'ya karşı faaliyette bulunmalarını istemişti[50].

3. Ermeni Islahatı Meselesi: 8 Şubat 1914 Türk-Rus Anlaşması

Rusya, 1913 Mayısında Ermeniler lehine ıslahat meselesini yeniden gündeme getirdi. Berlin Kongresi'nde Rusya'ya tanınan haklar ve reform yapılacak bölgenin Rusya'ya sınır olması; bölgeye sınır olan Rus idaresinde de Ermenilerin bulunması; hatta Ermeni ruhani reisi Katolikos'un da Rus idaresindeki Eçmedziyan'da yaşaması, Ermeni meselesinde Rusya'nın ayrı bir rol oynamasına imkân sağlıyordu[51]. Ancak yine de bir ıslahat için Rusya'nın, Berlin Kongresi'ne muhatap olan diğer devletlerin de desteğini alması gerekiyordu. Bu hususta Almanya'ya; Alman çıkarlarının zedelenmeyeceği ve Almanya ile herhangi bir çekişmeye girilmeyeceği teminatlarını verdi. Almanya'nın yanı sıra İngiltere ve Fransa'nın da desteklerini aldı. Osmanlı Sultanının, Doğu Anadolu üzerindeki egemenlik haklarının korunması ve Osmanlı Hükûmeti'nin bir temsilcisinin konferansa katılması şartlarıyla; büyük devletlerin büyükelçileri de, reform tasarılarının tartışılacağı konferansa katılma yetkisi aldı[52].

Bu suretle Ermeni Meselesi, adeta büyük devletlerin, Osmanlı Devleti'ne karşı ortak bir cephesi halini aldı. Aynı dönemde İttihat ve Terakki'de, zaten Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını istiyordu. Bu amaçla Dâhiliye Nazırı Reşit Bey "Islahat Komisyonu"nda hazırlıklar yaptırmıştı. Bu hazırlıklara göre; Ermenilerin çoğunlukla yaşadığı vilayetlerin iki gruba ayrılması planlanıyordu: I. grup merkezi Erzurum olmak üzere, Bitlis Van ve Erzurum'u; II. grupsa merkezi Harput olmak üzere Sivas, Diyarbakır ve Harput'u kapsıyordu. Adı geçen yerler vilayet olmaktan çıkarılacak, sancak haline getirilecek ve her grup ayrı birer komisyon tarafından idare edilecekti. Söz konusu komisyonlar; iki Ermeni, iki Müslüman ve iki (Avrupalı) yabancıdan oluşacak, Komisyon Reisi de bir yabancı olacaktı. Ayrıca jandarma ve poliste yabancı askerler bulunacak ve "Adliye Müfettişi" sıfatıyla da yabancılar atanacaktı. Bu sırada, Ermenilerle meskûn yerlerin Rusya'nın mandasına girmesi (muhtemelen Rus elçiliği tarafından) teklif edilmişti. Bu teklif, doğal olarak, Osmanlı Devleti tarafından reddedilmişti[53].

Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu yöndeki girişimlerinden, toprak ve hâkimiyet bütünlüğü gereği, sürekli uzak duruyordu. Zaten 21 Nisan 1913'te İngiltere de Ermeni ıslahatları konusunda Osmanlı Devleti'ne uyarıda bulunmuştu. Osmanlı Devleti de İngiltere'den, yapılacak ıslahatlara nezaret etmesi için heyet bile istemişti. Osmanlı Devleti İngiltere'nin yardımıyla, Rusya'nın müdahalesinden kaçınmak istiyordu. Ancak İngiltere, ıslahat yapılacak bölgenin Rusya'ya sınır olması dolayısıyla, bölgede İngiliz görevlilerin bulunmasından Rusya'nın rahatsız olacağını öne sürmüş ve Rusya ile karşı karşıya gelmek istememişti[54].

Olaya müdahil olan bir diğer devlet ise Almanya idi. Ancak Rusya'nın Erzurum Konsolosu, yaptığı açıklamada, Almanya'nın Ermenilerle ilgilenme nedenini "*Ermenilerin yaşadığı bölgelerde çıkacak olası bir karışıklıkta, Mersin ve İskenderun'a asker çıkararak buraları işgal etmek"* şeklinde değerlendiriyor; Rusya'nın ise böyle bir niyetinin olmadığını (!) bildiriyordu[55].

(50) Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*, s. 88-89.
(51) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 205; Katolikos, 1912'de Rusya'ya başvurarak Osmanlı Devleti idaresindeki Ermenilerin, Rus "protektorası" altına alınmasını talep etmiştir. Bkz. Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, s. 130.
(52) S. Sazanov, *Kader Yılları-S. Sazanov'un Anıları-Rusya Eski Dışişleri Bakanı (1910-1916)*, Çev. Betil Önuçak, Yayına Haz. Sabahattin Özel, İstanbul, 2002, s. 165-166.
(53) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 206; *British Documents On Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Near and Middle East, 1856-1914, The Ottoman Empire: Young Turks, 1908-1914*, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard, Part1, Series B, vol. 20, University Publications of America, 1984, s. 432.
(54) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 206-207; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, s. 131.
(55) *BOA, HR-SYS,* 84/51.

Büyük devletlerin büyükelçileri (Sazanov'un ifadesiyle Uluslararası Kurul), Doğu Anadolu'da uygulanacak reformları ele almak için İstanbul'da toplandı. Rus Büyükelçiliği baş tercümanı M. Mandelstam tarafından hazırlanan Rus tasarısı, Avusturya-Macaristan Büyükelçisinin villasında toplanan kurula sunuldu. Tasarıya göre: Islahatlar; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas olmak üzere altı vilayeti kapsayacaktı. Altı vilayetin başına, büyük devletlerinde onayı alınmak şartıyla, Osmanlı Sultanı tarafından beş yıl süreyle Hıristiyan, tercihen de Avrupalı bir "Genel Vali" atanacaktı. Genel valinin yetkileri çok geniş olacaktı. Söz konusu altı vilayetteki tüm memur ve hâkimlerin atama ve azilleri genel valiye ait olacaktı. Jandarma bölükleri ve asayişi sağlamak için gerekli tüm askerî kuvvetler genel valinin komutasında olacaktı. Genel valiye yardımcı olmak üzere, Avrupalı teknik müşavirlerin katılacağı "İstişare Meclisi" kurulacaktı. Eyalet Meclisi de, Müslümanların bölgede sayıca üstün olmalarına rağmen, eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyan üyelerden oluşacaktı. Polis ve Jandarma da yarısı Hıristiyan olmak şartıyla bölge halkından oluşturulacaktı. Bölge halkı, askerlik hizmetini, bölge sınırları içerisinde yapacaktı. Hamidiye Alayları kaldırılacaktı. Bölgede görev yapacak memurların yarısı Hıristiyan, yarısı Müslüman olacaktı. Ayrıca Türkçenin yanında, Ermenice ve Kürtçenin de aynı haklara sahip olması için gerekli tecrübe edinilecekti[56].

Yukarıda özetlenen Rus projesine göre, bölge adeta özerk bir statüye kavuşacaktı. Bölgeye atanacak genel valiyle de bölge, büyük devletlerin himayesine girmiş olacaktı. Üstelik genel valiye tanınacak haklarla da, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki askerî, hukukî ve idarî otoritesi zedelenecekti. Ayrıca Ermeniler de oldukça imtiyazlı bir duruma geleceklerdi. Çünkü Ermenilere askerî, hukukî ve idarî alanda oldukça fazla hakların verilmesi öngörülüyordu. Ermeniler, bölgede nüfus bakımından az olmalarına rağmen, Müslümanlarla eşit oranda temsil hakkına kavuşacaklar, bu durumda da Müslümanlar haksızlığa uğramış olacaktı. Bu projenin kabul edilmesiyle Rusya, emellerine doğru bir adım daha atmış olacaktı.

Bu dönemde, Sadrazam Halim Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırı olarak görev yapan Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına gölge düşüren Rus isteklerine karşı çıktı. Talat Paşa ile görüşme kararı alan Rus Büyükelçi, Rusya'nın bu meseleyi Türk çıkarlarına uygun bir şekilde çözmek istediğini ve iyi niyet dolu bir teklif karşısında tereddüde yer olmayacağını bildirdi. Görüşme gayrı resmî olduğu için Talat Paşa, Büyükelçiye; Osmanlı Devleti'nin Petersburg Büyükelçisi'nin Türkistan'da ıslahat teklifinde bulunması ne kadar yanlışsa; Büyükelçi'nin girişimlerinin de o kadar yanlış olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını zedelediğini bildirdi. Talat Paşa, Büyükelçiye, *"Rusya, böyle istiyor, biz kuvvetliyiz siz zayıfsınız, dolayısıyla kabul etmek zorundasınız"* demesinin daha doğru olacağını da söyledi. Büyükelçi de bunun üzerine, Talat Paşa ile görüşmeyeceğini bildirerek uzaklaştı[57]. Sekiz oturum halinde gerçekleşen reform toplantılarının neticesinde bir anlaşmaya varılamadı. Rus tasarısı, Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafından destek görmedi[58].

24 Temmuz 1913'te; Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya Büyükelçileri Yeniköy'de Sefirler Toplantısı'nda buluştu[59]. Toplantıda Alman Büyükelçi Von Wangenheim, Rusya'nın hazırlamış olduğu tasarıyı, *"Osmanlı Devleti'nin egemenliğini ihlal eden bir tasarı ve Anadolu'nun parçalanmasının bir işareti"* olarak değerlendirdi ve Rus tasarısına karşı çıktı[60]. Fransız

(56) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 207-208; *British Documents On Foreign Affairs*, s. 432-433; Sazanov, *S. Sazanov'un Anıları*, s. 166-167; Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıratı*, Haz. H. Cavit Yalçın, İstanbul, 1998, s. 22; Granville, *Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları*, s. 78-83; Ayrıca 21 Bölümden oluşan söz konusu tasarının tam metni için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki-I. Dünya Savaşı Anıları*, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, 2001, s. 403-411.

(57) Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıratı*, s. 22-23.

(58) Sazanov, *S. Sazanov'un Anıları*, s. 167-168.

(59) Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: 2, Kısım: 3*, Ankara, 1991, s. 121.

(60) Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 124-125.

Büyükelçi de tasarıyı kabul etmeyerek, bu konunun Osmanlı Devleti ile anlaşılarak çözülmesini önerdi. Öneri, diğer Büyükelçiler tarafından da kabul edildi[61]. Bu suretle Yeniköy Sefirler Toplantısı, bir sonuç alınamadan dağılmış oldu[62].

Büyükelçiler, tekrar bir araya geldiklerinde, Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan teklifleri esas olarak aldılar. Yeni hazırlanan projeye göre: Yapılacak ıslahatlar sadece Ermenilerle meskûn sahada olmayacak, genel mahiyet taşıyacaktı. Ancak şimdilik sadece yedi vilayette uygulanacaktı. Rusya'nın önerdiği gibi Avrupalı genel bir vali olmayacak fakat müşavirler ve uzmanlar vasıtasıyla kontrol icrası sürdürülecekti. İdare Meclisi'ne yarı yarıya değil, nüfus sayısına oranla üye seçilecekti. Rusya'nın önerdiği gibi; Hamidiye Alayları kaldırılacaktı. Ermenice ve Kürtçe, Türkçeyle yan yana kullanılacaktı. Mahallî askerî hizmet usulü de kabul edilmemişti. Islahat yapılması düşünülen altı vilayet Reşit Bey'in önerdiği gibi iki bölgeye ayrılacak, iki bölgeye büyük devletlerin muvafakatiyle iki genel müfettiş atanacaktı. Bu müfettişlere valileri de dâhil olmak üzere tüm memurları atama ve azletme yetkisi tanınacaktı[63].

Bu tasarı, Rus tasarısıyla karşılaştırıldığında, Rus tasarısına nispeten Osmanlı Devleti için oldukça iyi bir tasarıydı. Rusya'nın önerdiği birçok teklif bu tasarıda yer almıyordu. Üstelik yalnızca Rusya tarafından, Rus çıkarlarına göre değil; diğer büyük devletlerin de katılımıyla, Osmanlı tasarısı esas alınarak hazırlanmıştı. Zaten tasarı, Ermenice ve Kürtçe hariç diğer konularda, Reşit Bey'in tasarısıyla da örtüşüyordu.

Tasarı Osmanlı Devleti tarafından da kabul edildi. Erzurum, Trabzon ve Sivas I. bölge; Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır II. bölge olmak üzere bölge ikiye ayrıldı. Babıâli tarafından iki müfettiş tayini için müracaatta bulunuldu. Babıâli, müfettişler için, 7 Ekim'de iki İngiliz'i önerdi: Sir Richard Crawford ve Mr. Robert Graves. Ancak İngiltere Rusya'nın itirazını göz önünde bulundurarak bu öneriyi kabul etmedi. Bu nedenle ıslahatların uygulanması geciktirilmiş olsa da Kasım ayında, söz konusu müfettişliklere bir İngiliz ve bir Fransız atandı[64].

Tasarının protokol hali, 8 Şubat 1914'te Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanarak kabul edildi[65]. Bu suretle tasarı, Türk-Rus Anlaşmasına dönüşmüştür de denilebilir[66]. 8 Şubat'ta, Ermeni ıslahatlarını Osmanlı Devleti'nin kabulü de tasdik edilmiş oldu. Anlaşma, Rusya'yı oldukça memnun etti. İstanbul Rus Büyükelçisi Giers'in diplomatik başarısı olarak kabul edildi. Anlaşmayı Rusya adına imzalayan Maslahatgüzar Gulkieviç[67], 9 Şubat'ta anlaşmayla ilgili Sazanov'a yazdığı mektupta, Anlaşma'nın; Ermeni tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olduğunu; hem Osmanlı hem de Rusya idaresindeki Ermeniler tarafından oldukça iyi karşılandığını; Ermenilerin "Türk boyunduruğundan kurtulmalarının ilk adımı" olduğu değerlendirmelerinde bulunmuştu. Gulkieviç, ayrıca anlaşmanın uluslararası ilişkiler açısından da oldukça önemli olduğu, uluslararası arenada Rusya'nın itibarını artırdığı ve Yakın Doğu'daki Hıristiyanlar arasında da Rusya'ya karşı sempati doğurduğunu da bildirerek; "İstanbul'un Rusya tarafından işgali" halinde; İstanbul'daki "iki yüz bin" Ermeni'nin, "Rumlara karşı

(61) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 208-209; *British Documents On Foreign Affairs*, s. 426.
(62) Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: 2, Kısım: 3*, s. 130-135.
(63) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 209; Ermeni Islahat Tasarısı hakkında ayrıca bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, s. 433-434; Zekeriya Türkmen, "I. Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II (Sunulmayan Bildiriler), (25-17 Ekim 1999, İstanbul)*, Ankara, 2001, s. 247-260; Sazanov, *S. Sazanov'un Anıları*, s. 167-169.
(64) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 209-210; Müfettişlerin atanmaları ve faaliyetleri hakkında bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, s. 434; Türkmen, "I. Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları", s. 260-266.
(65) Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, Yayına Haz. Faruk Özerengin, İstanbul, 2000, s. 148; Anlaşmanın tam metni için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakkei-I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 413-415; Mim Kemal Öke, Rusya'nın Ermeni ıslahatında istekli olmasına karşın asıl hedefinin doğuda Ermenisiz bir Ermenistan yaratmak olduğunu ileri sürerek, 1914 anlaşmasıyla da bu yolun kendisine açıldığını ifade etmektedir. Bkz. Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara, 1991, s. 81-83.
(66) Sazanov, *S. Sazanov'un Anıları*, s. 170;
(67) Büyükelçi Giers, bir süredir izinli olarak Rusya'da olduğundan, elçilik işlerine Maslahatgüzar sıfatıyla Müsteşar Gulkieviç bakmaktaydı. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 214.

Rusya" ile birlikte hareket edeceği kanaatini belirtiyordu[68].

8 Şubat 1914'te, Ermeni ıslahatlarıyla ilgili anlaşma imzalandıktan sonra Rusya ve Osmanlı Devleti'nin çözmek istedikleri birer sorunları kalmıştı: Rusya, Osmanlı Duyun-u Umumî İdaresi'nde üyelik istiyordu. Bu gerçekleştiği takdirde, her bakımdan "Batılı Devletler" seviyesine çıkacak üstelik yeni ekonomik imtiyazlara da sahip olacaktı. Osmanlı Devleti ise "Gümrük Tarifesi"ni yükseltmeyi tasarlıyordu. Bu konuda diğer büyük devletler gibi Rusya'nın da muvafakatini almalıydı[69].

Rusya'yı bir hayli memnun eden tasarı ile Yeşilköy Antlaşması'nın 16. maddesi yeniden yürürlüğe girmiş oldu. Rusya'nın uluslararası sahada itibarı arttı. Yakın Doğudaki Hıristiyanlar arasında da nüfuzu arttı[70]. Genel olarak değerlendirildiğinde, Rusya, bu anlaşmayla hemen her istediğini, hatta başta düşünmemiş olduğu kazanımları (Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yapmak; Hamidiye alayları da dâhil bölgedeki askere alma işlerine de karışma hakkı gibi) bile elde etmiş oldu. Ancak bazı kesimleri dışarıda bırakmak üzere; altı Osmanlı vilayetini tek bir Ermeni vilayeti içinde toplayamadı[71].

Ne kadar kötü olursa olsun Osmanlı Devleti, tasarıyı uygulamakta kararlıydı. Fakat Rusya'nın engellemeleriyle karşı karşıyaydı. Çünkü Rusya, Doğu Anadolu'da huzur ve sükûn istemiyordu. Bu yüzden Ermenilerden sonra sıra Kürtlere gelmişti. Rusya, Kürt beylerini ve şeyhlerini Hükûmet ve Ermeniler aleyhine kışkırtmaya devam edecektir. Bu doğrultuda Bedirhanî Abdürrezzak'ı, Rusya içinde himaye edip maddî olarak destekleyerek bir Kürt Prensliğinin kurulmasına çalıştığı gibi Bitlis'teki Seyittiha'yı, Bitlis Konsolosu vasıtasıyla, hükûmet aleyhine ayaklandırdı[72].

Tasarı, 1914 yılı sonlarında patlak veren I. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamadı. Bununla birlikte savaş boyunca Ruslar ve Ermeniler arasındaki mevcut işbirliğini ittifaka dönüştürdü. Ermeniler, bu anlaşmanın Doğu Anadolu'da bir Ermenistan'ın kurulmasını sağlayacağını gayet iyi bildiklerinden; I. Dünya Savaşı'nı bir fırsat olarak değerlendirdi. Rusya ile aralarındaki işbirliğini ittifaka dönüştürmeleri halinde, hedefe ulaşmaları için önlerinde hiçbir engel kalmayacağını düşünüyorlardı. Bu sebepledir ki, Taşnaksutyun teşkilatının, 1914'te Erzurum'da yaptığı kongrede Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda, Ermenilerin vatandaşlık vazifelerini yerine getireceğine dair aldığı kararı, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte unutacaktı[73].

Sonuç

Rusya, siyasî birliğini tamamladığı andan itibaren Osmanlı Devleti aleyhine topraklarını ve hâkimiyet sahasını genişletme siyasetini benimsedi. İstanbul, Boğazlar, Balkanlar ve Doğu Anadolu Rusya'nın öncelikli hedefiydi. Rusya, uluslararası dengeleri de gözeterek, İstanbul'u ve Boğazları ele geçiremeyeceğini; Balkanlarda da istediği Slav birliğini kuramayacağını anlayınca hedef bölge olarak Doğu Anadolu'yu seçmiştir. Bu amaçla Doğu Anadolu'da yaşayan Osmanlı tebaası üzerinde nüfuz kurmaya çalıştı. Doğu Anadolu'yu ele geçirdiği vakit, İskenderun'a, dolayısıyla da Akdeniz'e açılabilecek ve sıcak denizlere inebilecekti. Hatta İskenderun'da büyük bir deniz üssü kurma şansına bile sahip olabilecekti.

Rusya, Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurmak amacıyla öncelikle bölgedeki azınlıklar üzerinde nüfuz kurmaya; onları birbirlerine ve Osmanlı Devleti'ne kaşı kışkırtmaya;

(68) Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki-I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 416-417; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 210-211.
(69) Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 213.
(70) Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşı ve Sonrasında Rusya'nın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars, 17-21 Haziran 1991, Bildiriler),* Ankara, 1992, s. 314.
(71) Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: 2, Kısım: 3*, s. 177.
(72) Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki-I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 418; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 418.
(73) Selçuk Ural, Nebahat Oran Aslan, "Türkiye Ermenilerinin I. Dünya Savaşı'nda Taraf Olma Çabaları ve Bunun Mondros Mütarekesi'ne Yansımaları", *ASAM, Ermeni Araştırmaları*, S. 8, Yıl: 2003, s. 84.

bu yolla bölgede kargaşa çıkarmaya; kendi kamuoyu ve Avrupa kamuoyu nezdinden meşruiyet kazanmaya çalıştı. Hiç olmazsa bölgede kendi nüfuzunda özerk bir Ermeni veya Kürt devletinin kurumasını isteyen Rusya her yolu denedi.

Rusya, kendi idaresindeki Ermenilere zulmettiği ve onların haklarını gasp ettiği halde, Osmanlı idaresinde yaşayan Ermeniler lehinde ıslahat talep etti; Ermeni Islahatı meselesini ele aldı. 8 Şubat 1914 anlaşması ile önemli bir kazanım elde etti ve taleplerini büyük oranda Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdi. Bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın çıkması Osmanlı Devleti'nin adeta şansı oldu. Zira anlaşma uygulanmadı ve bölgenin Osmanlı Devleti'nden kopması önlendi.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

(BOA, HR-SYS, 84/3. BOA, HR-SYS, 84/9. BOA, HR-SYS, 84/51. BOA, HR-SYS, 2743-62. BOA, HR-SYS, 2776/64. BOA, HR-SYS, 2776/65. BOA, Y-EE, 33/57. BOA, Y-EE, 33/4.)

British Documents On Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Near and Middle East, 1856-1914, The Ottoman Empire: Young Turks, 1908-1914, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard, Part1, Series B, vol. 20, University Publications of America, 1984.

Ahmet Halaçoğlu, "Balkan Savaşı ve Sonrasında Rusya'nın Doğu Anadolu Siyaseti", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars, 17-21 Haziran 1991, Bildiriler),* Ankara, 1992.

Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya,* Ankara, 1990.

Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya,* Çev. Ludmilla Denisenko, Mutlucan Şahan, İstanbul, 2005.

Bayram Kodaman, *Sultan II. Abülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 1987.

Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki-I. Dünya Savaşı Anıları,* Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, 2001.

Cevdet Küçük, "Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdulhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü: Türk Kültürü,* S. 236, Yıl: XX, Aralık 1982, s. 864-873.

Edgar Granville, *Çarlık Rusya'sının Türkiye'deki Oyunları,* Çev. Orhan Arıman, Ankara, 1967.

Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilâtlanma,* Erzurum, 1997.

Halil Şimşek, *Geçmişten Günümüze Bingöl ve Doğu Ayaklanmaları,* Ankara, 2001.

Hasan Köni, "Ermeni Meselesi Üzerine Bazı Görüşler", *Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü: Türk Kültürü,* S. 277, Yıl: XXIV, Mart 1986, s. 273-285.

Hikmet Özdemir ve Diğerleri, *Ermeniler: Sürgün ve Göç,* Ankara, 2005.

İlknur P. Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993.

Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, Yayına Haz. Faruk Özerengin, İstanbul, 2000.

Kazım Karabekir, *I. Cihan Harbine Neden Girdik? 1*, Yayına Haz. Faruk Özerengin, İstanbul, 2000.

Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Ankara, 1991.

Nasrullah Uzman, *İttihat ve Terakki Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1908-1918),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Kars, 2008.

S. Sazanov, *Kader Yılları-S. Sazanov'un Anıları-Rusya Eski Dışişleri Bakanı (1910-1916),* Çev. Betil Önuçak, Yayına Haz. Sabahattin Özel, İstanbul, 2002.

Salahi R. Sonyel, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908-1918)", *Belleten, Cilt: LXI, Sayı: 231,* Ağustos 1997, s. 1-21.

Selçuk Ural, "Rusya'daki Ermeni Propagandasından Bir Kesit: Tiflis Konferansı", *ASAM-EREN Ermeni Araştırmaları Dergisi,* S. 11 (Ankara 2003).

Selçuk Ural, Nebahat Oran Aslan, "Türkiye Ermenilerinin I. Dünya Savaşı'nda Taraf Olma Çabaları ve Bunun Mondros Mütarekesi'ne Yansımaları", *ASAM, Ermeni Araştırmaları*, S. 8, Yıl: 2003.

Stefenos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Çev. Şirin Tekeli, İstanbul, 2000.

Suat Akgül, "Doğu Anadolu'da Osmanlı-Rus Rekabeti ve Kürtler", *Osmanlı, C. 2: Siyaset*, Der. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 540-550.

Suat Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar),* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1995.

Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıratı,* Haz. H. Cavit Yalçın, İstanbul, 1998.

Yahya Okçu, *Türk-Rus Mücadelesi Tarihi*, Ankara, 1949.

Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara, 1999, s. 139-145.

Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt: 2, Kısım: 3*, Ankara, 1991, s. 121.

Zekeriya Türkmen, "I. Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları", *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II* (Sunulmayan Bildiriler), (25-17 Ekim 1999, İstanbul), Ankara, 2001, s. 247-260.